

Géra Eleonóra

BUDAI NŐK A HATÓSÁGOK ELŐTT A 18. SZÁZAD ELEJÉN

Az elmúlt két évtizedben aktuális vizsgálódási terep a kommunikáció története, ennek nemspecifikus vonatkozásaival. Német nyelvterületen a kutatók először a nők által írott dokumentumok és a női műveltség problematikájára koncentráltak, majd a szóbeli kommunikációban való részvételükre utaló források elemzése került előtérbe. A női kommunikáció vizsgálata iránti érdeklődés megélnkülésében fontos szerepet játszott az is, hogy az egyes városok történetének női szemszögéből való bemutatását kitűző programok résztvevői szembesültek a ténnyel: a nőkről szóló, de különösen az általuk írt dokumentumokból aligha lehetne megírni egy város történetét.¹ A nemek szerepének félreértelmezéséhez vezethet, ha nem ismerjük a források keletkezésének legalább általános körülményeit – például kik voltak az írástudók, kik fordulhattak hozzájuk, mennyibe kerültek a szolgáltatásaik – és a korabeli hivatali ügyintézés alapvető szabályait, beleértve, hogy bizonyos élethelyzetekben milyen érvelést, hangvételt vártak el a kérvényezőktől.²

E tanulmány szerzője 18. századi budai példák alapján bővebb magyarázatot kíván adni arra a kérdésre, miért találkozunk a városi dokumentumokban jóval ritkábban a nőkkel, mint férfi kortársaikkal. Az okok egyike valóban az a sokszor megfogalmazott tény, hogy a nőket többnyire a férfi családfő képviselte a külvilág felé, de vajon milyen élethelyzetekben és milyen módon keresték fel nők a hatóságokat? Miután a 18. században élt budai lakosok életét kizárólag közigazgatási jellegű források alapján lehet vizsgálni – családi anyag vagy egodokumentum ugyanis a század első feléből nem maradt fenn –, a konkrét példák sorát e hatósági dokumentumok szolgáltatják. Ezek ismertetése előtt azonban fontosnak tartom tisztázni, milyen műveltséggel bírt az a városi nő, akinek megadatott egyáltalán a betűvetés és a számolás elsajátításának bizonyos szintű lehetősége, illetve ez a tudás mire tette őt képessé.

A leányok és a betűvetés tudománya

Az írás-olvasás, számolás alapjainak elsajátítását az átlagos vagyoni háttérrel rendelkező polgárok sem mindig igyekeztek biztosítani leányaik számára. Annak ellenére

¹ *Heinz Schilling – Stefan Ehrenpreis*: Die Stadt in der Frühen Neuzeit. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte Bd. 24.) 3. bővített kiadás. Berlin–Boston 2015. 118.

² *Inken Schmidt-Voges*: Das Haus in der Vormoderne. In: Das Haus in der Geschichte Europas. Hrsg. Joachim Eibach – Inken Schmidt-Voges. Berlin–Boston 2015. 12.; *Schilling, H. – Ehrenpreis, S.*: Die Stadt i. m. 111.

sem, hogy bizonyos mesterségek képviselőinek a házasátarsa akkor tudott igazán férje segítségére lenni, ha legalább az írás-olvasás, számolás alapjait ismerte.³ A városban élő nők műveltségének kutatására vállalkozó történészek, nyelvészek a német kultúrkörhöz tartozó területeken is a magyarországi forrásadottságokhoz hasonló nehézségekkel találták szembe magukat, de ennek ellenére születtek azért eredmények. A kutatások szerint a birodalmi városok kereskedelemből meggazdagodott patríciuscsaládjaiban a 17. században nemes társnőikhez hasonlóan már szinte elvárásnak számított a leányok számolásra és betűvetésre oktatása, különben férjük gyakori távolléte idején nem boldogultak volna. Ráadásul a nő kizárólag levélben tudott beszámolni az ügyek alakulásáról és kérhetett tanácsot, esetleg utólagos bejegyzést a férjétől, ezért az írástudás nem az asszony újszerű függetlenségét jelezte, amelyet tanulás által nyerhetett, noha a mai logika alapján először ezt gondolnánk, hanem éppen a függő helyzetüket.⁴ A birodalmi városok mellett az ausztriai nagyvárosok vezető polgár és értelmiségi családjai körében is mindig lehetett olyan nőt találni, akiknek az írás mindennapos tevékenységet jelentett.

Az augsburgi városi orvos, Philipp Hoechstetter a családi krónikában 1614-ben külön rovatot nyitott két kislánya (fia is volt) számára, ahová bejegyezte, mikor és mit tanultak, kit fogadtak fel melléjük tanárnak. A nagyobb leány öt és fél évesen került az iskolamesterhez, akihez két évig járt, de ezt követően sem szakadt vége az oktatásának, a varrás mellett különböző magántanárok tanították a hűgával együtt az írás művészetére. A forrás alapján a leányok oktatása az egyetlen fiútestvérétől leginkább a tanulással töltött évek számában különbözött, illetve abban, hogy őket nem tanították latinul.⁵

A kedvező fekvésű, ígéretes kereskedelmi célpontként számon tartott Budára szívesen települtek át Nürnbergből, Passauból, Augsburgból, illetve Bécsből a leányaik-asszonyaik műveltségére nagy súlyt helyező kereskedőfamíliák. Mivel – a korábbi nemzedékekhez hasonlóan – a családi kapcsolat az üzlet megkönynyítése érdekében az elszármazott családtagokkal is megmaradt, valószínűtlen, hogy a Budára kerültek ne tartották volna továbbra is fontosnak leányuk műveltségét. Inkább a véletlen és a szokásosnál is szorosabb családi-baráti összetartás

³ A kutatás aktuális állása szerint a korszakban a német nyelvterülethez tartozók 5–10%-a tudott írni és olvasni, ezzel a német nyelvűek messze elmaradtak Skócia, Anglia vagy Franciaország mögött, ahol az arány a 17. század végén 30% körül mozgott. Német területen a 18. század folyamán, különösen a protestáns kegyes irányzatok hatására, gyors felzárkózást figyelhetünk meg, de ez már a vizsgált korszakon kívül esik. *Unterwegs in Europa. Beiträge zu einer vergleichenden Sozial- und Kulturgeschichte.* Hrsg. Christina Benninghaus et al. Frankfurt–New York 2008. 449.

⁴ *Benigna von Krusenstjern: Schreibende Frauen in der Stadt der Frühen Neuzeit.* In: *Frauen in der Stadt. Selbstzeugnisse des 16.–18. Jahrhunderts.* 39. Arbeitstagung in Heidelberg 17.–19. November 2000. Hrsg. Daniela Hacke. (Stadt in der Geschichte. Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung Bd. 29.) Ostfildern 2004. 44–45.

⁵ *Krusenstjern, B.: Schreibende Frauen i. m. 44–45.*

következménye lehet, hogy például az itáliai eredetű budai kereskedődinasztiák asszonyai személyesen szinte soha nem keresték meg a tanácsot, hanem mindig akadt férfi, aki képviselte őket.

Budáról azonban a német városokéhoz hasonló, részletekre kitérő dokumentumok nem maradtak az utókorra, ezért a városi aktákból összeszedett utalásokkal kell beérnünk. A molnár Berghofer például végakaratóban arra kérte a feleségét, hogy a keresztny szellemiségű neveltetésen túlmenően taníttassa leányukat, amennyiben az kedvet érez hozzá. Ez azonban nem egyértelmű bizonyíték, az apa valamiféle szakmai tudásra is gondolhatott. Mivel a városi iskolába leányokat nem vettek fel, ők kizárólag magánúton szerezhették meg az alapvető ismereteket, ezért nem sokat tudunk sem a tanítókról, sem a tanulással eltöltött idő hosszáról. Veit Hirschel, a gazdag zsidó kereskedő volt az egyetlen, aki végrendeletében kikötötte, hogy a második feleségétől született, kilencéves Hanerle (Joanna) leánya folytassa tanulmányait a helyi zsidó közösség iskolájának tanítójánál.⁶

A rendelkezésünkre álló adatmorzsák azonban nem árulják el, milyen szintű műveltséget szerezhettek ezek a magánúton tanuló leányok; bizonyára nem olyat, mint a fivérek. Az arisztokrata nők írástudása is sokszor jelentősen különbözött a férfi családtagokétól. A bécsi udvari körökben mozgó Johanna Theresia Harrach grófnő hosszú éveken keresztül levélben naponta írt feljegyzéseket az aznapi eseményekről spanyol nagykövetként távollévő férjének. A férj magánlevelei kancelláriai fordulataikkal, választékosságukkal és igényes nyelvezetükkel a művelt hivatalnok modorát tükrözik. A feleség írásban egyértelműen a beszélt nyelvet követte, s házastársától eltérően a bécsi dialektust használta. A Linzben élt patrícius feleség, Eva Maria Peisser a 17. század második felében a férjével közösen vezette a családi krónikát, de a hozzá kötődő bejegyzéseket nem nehéz azonosítani, mivel ő is a beszélt nyelvet követve, a helyi dialektus fordulatainak megfelelő szavakkal rögzítette az eseményeket.⁷ Arra, hogy írásoktatóik valójában mennyit taníthattak a budai leányoknak, kizárólag a nők után maradt, sajátkezű dokumentumok alapján lehet(ne) következtetni. Az esetek jelentős részében azonban nehéz megállapítani, hogy a szöveg lejegyzőjének és aláírójának a személye azonos volt-e.

Franz Ignaz Bösinger polgármester nejét például olyan asszonyként mutatják be a kortársak vallomásai, mint aki a családi számadásokat vezeti, nyugtákat állít ki, vagyis a korabeli fogalmak szerint a tanult, ügyintézésben jártas nők kis csoportjába sorolták.

⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV.1002.y. Buda Város Tanácsának iratai, Végrendeletek (a továbbiakban: IV.1002.y.) A I. Nr. 1809.; BFL IV.1019.b. Buda Város Törvényszékének iratai, Törvényszéki iratok (a továbbiakban: IV.1019.b.) Nr. 12.

⁷ *Susanne C. Pils*: Schreiben aus der Stadt. Die Tagzettel der Johanna Theresia Gräfin Harrach an ihren Mann Ferdinand Bonaventura Graf Harrach 1665 und 1676/77. In: *Frauen in der Stadt* i. m. 95.; *Krusenstjern*, B.: *Schreibende Frauen* i. m. 50.

A polgármesterné számolni, számadást vezetni, valamennyire olvasni, néhány soros nyugtát írni – esetleg valakivel íratni – igazolhatóan képes volt, a tudása azonban ennél tovább nem terjedhetett. Özvegyként írástudatlanságára hivatkozva a Budai Kamarai Adminisztráció egyik tanácsosa képviselte az érdekeit és írta alá helyette az egyezséget, amelyben két fogadóját a sógora tulajdonába adta át. Wabler tanácsos neje a végrendelete végén fontosnak tartotta az aláírása alatt megjegyezni, hogy sajátkezűleg ellenjegyezte a dokumentumot. Bösingernéhez hasonlóan tanulhatta a betűvetés tudományát, de bonyolultabb nyelvezetű, hivatalos iratokhoz neki is professzionális segítséget kellett igénybe vennie.⁸ Bösiinger polgármester unokahúga, Michael von Bösiinger (†1712) ezredes és szolnoki várparancsnok árván maradt leánya sokkal jártasabb lehetett az írás és az olvasás területén. 1720-ban, anyja és az özvegy nagynéni halálát követően, az előbbi utasítására Pozsonyba küldték az orsolyiták zárdájába „valamit tanulni”. A költségeket az árvára maradt három budai fogadó egyikének bérletéből fizették ki. Az ezredes Bösiingerné sokkal műveltebb volt, mint a sógornője, neki nem okozott gondot a levelezés az Udvari Haditanáccsal vagy az Udvari Kamarával sem. Szép, nőies kézírása gyakorlottságról árulkodik, talán ő is a pozsonyi apácáknál tanult, ezért küldte oda a leányát, s nem tartotta elegendőnek, ha valamelyik budai nemesasszony mellett tanulgat.⁹

A pozsonyi orsolyiták zárdájában nem az ezredes leánya volt az egyetlen budai, a század legelején ugyanis biztosan ott lakott növendékként az elhunyt budai császári harmincados Michael von Hochenwarter második házasságából született legidősebb leánya. A Budai Kamarai Adminisztráció két magas rangú tisztviselője társgyámként az 1701-ben teljesen elárvult három kisleány neveltetése dolgában annyira összeveszett, hogy az ügy az Udvari Kamaráig jutott. Az egyik gyám, az elhunyt apát váltó harmincados először a két kisebb gyermeket, majd a kolostorból visszahozott legidősebbet is magához vette, amiért az örökségből szép kosztpénzre tartott igényt. A leánynevelés iránt talán elkötelezettebb Johann Kaspar Halsch – akinek felesége rokonságban vagy szoros barátságban állt az elhunyt második nejével – ellenben azt támogatta volna, hogy felnőtté válásáig mindhárom leánykát bízzák az apácákra, akik a tisztességes ellátás mellett jól nevelt, tanult fiatal nőként bocsátják majd el őket, s ez elősegíti későbbi boldogulásukat, vagyis a megfelelő férj megtalálását.¹⁰

⁸ BFL IV.1002.j. Buda Város Tanácsának iratai, Tanácsi levelezések (a továbbiakban: IV.1002.j.) Egyezséglevelé (1710. XII. 7.); BFL IV.1002.y. A I. Nr. 2919. (Wablerné, kihirdették: 1715. IX. 5.), Zaunockh tanácsos felesége Wablerné édestestvére volt, így feltételezhetjük, hogy ő is hasonló nevelésben részesült, és tanult írni-olvasni.

⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsrat (a továbbiakban: ÖStA KA HKR) Expedit Protokoll Bd. 533. 1720. Nr. 366. Jul. fol. 1228. A Bösiinger leány fivéreinek Budán fogadtak magántanítót. Bd. 572. 1725. Jan. Nr. 60. fol. 11.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA FHKA HFU) 13. Febr. 1703 (Karton 958 [r. Nr. 425] fol. 206–211.), 22. Febr. 1703 (Karton 959 [r. Nr. 425] fol. 755–756).

Női műveltség

A korabeli női írásbeliséget elsősorban a polgárasszonyok tanácsához benyújtott, saját kezűleg készített folyamodványai, esetleg az általuk kibocsátott nyugták, elismervények tükrözik bizonyíthatóan. Ezek közül (ritkán ugyan) egy-egy nyelvezetében és formai jegyei tekintetében egyaránt vetekszik a férfiak által írottakkal.¹¹ Utólag azonban elég nehéz megállapítani, hogy valóban az írta-e a beadványt, akinek a nevében készült. A Budán írásbeli megbízásokat vállaló személyek, az ügyvéd Philipp Jakob Mieser vagy a közjegyző dr. Johann Erhard Multz, néhány írnok vagy kamarai tisztviselő kézírása, jellegzetes stílusa az általuk hátrahagyott iratok mennyiségének köszönhetően jól felismerhető a beadványokon. Ez nem zárja ki, hogy ne kérhettek volna fel mást a megírásra, mégis néhány gyakran író asszony nőies stílusa hasonlóan beazonosítható. Az egyik ilyen személy Eva Elisabetha, előbb Johann Georg Unger polgármester, majd Johann Adam Dietz kamarai vízimérnök özvegye, később von Lichtenauné. Tőle származik az egyik legmeglepőbb dokumentum, egy latin nyelvű tiltakozás, mivel a város azzal vádolta, hogy az első férjétől örökölt boltjának eladásánál nem vette figyelembe a város elővásárlási jogát. A Magyar Kancelláriának szánt levél ugyan nélkülözi a hivatalos stílusra jellemző szóvirágokat, s az asszony kézírása sem vetekedhet egy kancelláriai írnokéval, egyszerűbb nyelvezete ellenére mégis teljesen korrekt latinsággal íródott. Az ő képességeit ismerve nem elképzelhetetlen, hogy egyedül vagy kis segítséggel képes volt latinul levelezni. A felettes hatóságokkal való hivatalos érintkezés egyébként sem állt távol tőle, ezt bizonyítják az Udvari Kamarához beküldött folyamodványai. Volt rá példa, hogy az asszony magabiztos fellépése érzékelhetően megütközést keltett a bécsi referensekben, nem értették, miért ő ír, mikor az elhunyt második férje után maradt felnőtt fiú ugyancsak Budán élt, s tőle várták volna, hogy eljár apja hagyatékának ügyében. Az asszonyt özvegyhez nem illő, követelődző hangvételéért cserébe perrel fenyegették. Az ismert dokumentumok alapján a polgárasszonyok között kiemelkedően ő lehetett az egyik legműveltebb.¹² Első özvegysége idején maga vezette az Unger-örökség dokumentálására szolgáló üzleti könyvet, intézkedett az adósságok kiegyenlítéséről.

Nem feltétlenül számított Budán rendkívüli jelenségnek, ha egy polgár neje nemcsak csendestársként vett részt az üzletben, hanem az egyes tételekről nyilvántartást vezetett vagy a férje üzleti levelezését bonyolította. A három férjet túlélő Eva Elisabetha asszony mellett az írástudatlannak mondott gazdag tímár,

¹¹ *Pils, S. C.*: Schreiben i. m. 95.

¹² BFL IV.1002.uu. Buda Város Tanácsának iratai, Vegyes iratok (a továbbiakban: IV.1002.uu.) A Nr. 631., Nr. 68.

Matthy feleségéről is köztudomású volt tanultsága. A magyar tímár első neje halálát követően, üzleti megfontolásból kifejezetten olyan asszonyt keresett, aki a betűvetés ismerete mellett jól tud németül, hogy eredményesebben üzletelhessen a család. A második asszony férje halálát követően is a családi vállalkozás részese maradt, az örökségrészét kevesellő mostohafia kénytelen volt elismerni, hogy apja utolsó éveiben egészében az asszony vitte az üzletet.¹³

Franz Kokall városi vámos korábban szerelmeslevelek miatt bajba került leányának, Isabellának a története ugyanakkor némi kételkedésre ad okot, mert az 1729-ben keletkezett végrendeletét írástudatlanságára hivatkozva az írnok írta alá helyette. Teljes írástudatlanságról bizonyára nála sem lehetett szó, különben szerelme fiatalasszony korában nem küldött volna neki szökésre buzdító, bizalmas információt tartalmazó levelet. Ráadásul a leány anyjának és Franziska Gertrud nevű húgának (az ifjabb von Krempelnének) több sajátkezű kötelezvénye, nyugtája, kimutatása, beadványa ismert. A másik húgról, von Winckler hadnagy nejeről csak azt tudjuk, hogy fontosnak tartotta aláírni a végrendeletét. Aláírása gyakorlott kézírásra vall, és nagyon hasonlít Krempelné írásképeire. A Kokall-család három nőtagjának kézírása egyértelműen tanultságról árulkodik, aligha hihető, hogy az édesanya csak a két ifjabb leányt taníttatta volna, a legidősebbet nem. Isabella esetében inkább az lehetett a helyzet, mint Bösinger polgármester nejenél is, hogy tudott valamennyire írni-olvasni, de a műveltségének megvoltak a maga korlátai. A végrendelete elkészítése idején már csaknem két évtizede élt egy szegény halász polgár asszonyaként, így a betűvetés tudományára alig volt szüksége, ezért azt elfelejthette. Magasabb társadalmi állású húgai számára ezzel szemben napi tevékenységet jelentett az írás-olvasás, különösen von Krempelnének, aki korán megözvegyülve sokáig egyedül foglalkozott a férje után maradt nagy örökséggel. A nemes polgárok, von Weissenbohrn és von Rittersheimb lovag, illetve a császári hivatalnokok, tisztek hitveseinek az esetében az írás és a számolás tudománya pedig egyenesen elvártnak mondható.¹⁴

A háziasszony – vagy felmenői – műveltségének kivételes példáját találhatjuk a Schwarzingert képfaragó és felesége otthonában felvett leltárban. A család nem számított ugyan gazdagnak, de a Bécsi utcában lévő szoba-konyhás lakásukban található használati tárgyak tulajdonosaik bizonyos fokú kifinomultságára, kivételes műveltségére utalnak. Könyvet – leszámítva az üzleti könyveket – ekkor a leggazdagabb családokban is alig találni, a képfaragó házában mégis többféle, leginkább vallásos témájú akadt. Egyedül ennél az átlagosnál műveltebb, de

¹³ BFL IV.1002.z. A Nr. 253.; BFL IV.1002.uu. A Nr. 338.

¹⁴ BFL IV.1002.uu. A Nr. 68., Nr. 342., Nr. 522.; BFL IV.1002.z. Buda Város Tanácsának iratai, Hagyatéki leltárak (a továbbiakban: IV.1002.z.) A. Nr. 558.; BFL IV.1002.y. A I. 2939., I. 2942., I. 2956.

nem kifejezetten tehetős vagyoni körülmények között élő asszonynál említenek a leltározók kézzel írt szakácskönyvet, méghozzá nem is egyet, hanem legalább hármát-négyet. Míg a bevételekről vezetett könyv írója mindkét házasság esetében, addig valószínűtlennek tűnik, hogy ezek a konyhai könyvecskék a családfőhöz tartoztak volna. Az 1752-ben özvegyként elhunyt von Lichtenauné – a korábbi Eva Elisabetha Dietz – hagyatékában találtak még ezekhez hasonló kézzel írott, valamint egy nyomtatott szakácskönyvet.¹⁵

Férj és feleség a magisztrátus előtt

A családtagok ügyes-bajos dolgait a hatóságok előtt a férj intézte, ő indított eljárást, ő tett vallomást a felesége nevében is. Sőt, a férjnek jogában állt a felesége helyett és az ő érdekeire hivatkozva, ám akár annak akarata ellenére pert indítani (*tutela mariti*).¹⁶ A nem nemes városi asszonyok többnyire saját jogukon csak férjük halála után keresték meg a tanácsot, de ezt megbízott segítségével is megtehették. A magánjogi ügyeket illetően a házastársával kialakult, tartós vita miatt fordulhatott közvetlenül az asszony a magisztrátushoz, ha nem talált olyan rokont vagy ismerőst, aki eljárhatna az érdekében. A büntetőjog alá tartozó ügyekben azonban rendszerint már az asszony sem kerülhette el a személyes megjelenést, és maga felelt a feltett kérdésekre.¹⁷

A közvélemény szerint a férj képviselte a külvilág felé a családot, aki egyszerűen felesége és az atyai hatalma alá rendelt családtagjai viselkedéséért is felelősséggel tartozott. Halálát követően helyettesítőjeként özvegye vehette át tőle ezt a funkciót.¹⁸ Az évszázados hagyományoknak megfelelően a nők elsősorban a ház falain belül zajló élet irányításáért feleltek, vagyis közvetlen hatalmat a gyermekek és cselédek felett gyakoroltak, de beszámolási kötelezettséggel tartoztak férjüknek. Ez nem jelentette azt, hogy „bezárva” töltötték a mindennapjaikat. Az erényes leányoktól és az ideális feleségtől elvárt csendes, visszahúzódó viselkedés azonban sok városi asszonyra nem volt jellemző. Az egymással civakodó szomszédasszonyok, az utcán és különösen a piacon kiabáló, veszekedő, időnként egymást lökdöső nők megszokott jelenségnek számítottak a korban. A magasabb

¹⁵ BFL IV.1002.z. A Nr. 1249., A Nr. 716.

¹⁶ A nők saját jogukon is tanúskodhattak, de a polgárasszonyokat a magisztrátus igyekezett megkímélni attól, hogy személyesen vallomást kelljen tenniük. Vagy a férjük képviselte őket, vagy írásban adták be a mondandójukat. *Steffen Schlinker*: Das Haus im Recht der Frühen Neuzeit. In: Das Haus i. m. 692–693.

¹⁷ *Heide Wunder*: „Er ist die Sonn’, sie ist der Mond”. Frauen in der Frühen Neuzeit. München 1992. 247–248.

¹⁸ A családfő a neki adott fenytési jogért cserébe kártérítési kötelezettséggel tartozott a háztartásához tartozók által okozott károkért. *Schlinker*, S.: Das Haus i. m. 693.

társadalmi státuszú asszonyok feljogosítva érezték magukat, hogy kéretlenül elmondják a véleményüket a városi hivatalnokok vagy a magisztrátus intézkedéseiről, kifogásolják a plébános elégtelen némettudását, mások bűnös szerelmi életéről pletykálgodjanak. Viselkedésüknek legtöbbször nem volt különösebb következménye, mivel a korabeli vitakultúra a mainál jóval nagyobb hangerőt, vehemenciát engedett meg – még a nőknek is.¹⁹

Gyakran előfordult, hogy házastársaik oldalán az asszonyok beszálltak a vitákba, sőt a tettegességtől sem riadtak vissza. Ilyen volt például két polgár, Garavo Allio és Rocco Spatz esete, akik borlopással vádolták meg a császári sőtiszt Harrert. A felek kölcsönös becsületsértésekkel illették egymást, majd összeverekedtek. Spatz várandós felesége állítólag a Harrertől elszenvedett rúgások következtében elveszítette a magzatát, amiért Spatz kártérítést követelt. A sokáig húzóódó ügyben az asszonyt egyetlen alkalommal idézték be a tanácsosok, akkor is férje kíséretében érkezett tanúskodni.²⁰ A jegyzőkönyv szerint a tanácsosok semmi kifogásolni valót nem találtak abban, hogy a várandós Spatzné vehemensen kiállt az ura mellett. De említhetjük az özvegy Dietz mérnőknét is, aki ismerőse oldalán valóságos fúriaként vetette bele magát a férfiak vitájába. 1711-ben a Budai Kamarai Adminisztráció leépített tisztviselői és a Magyar Kamara által átvettek között kialakult, tettegességgig mérgesedett vitában az özvegy férje korábbi engesztelhetetlen ellenfele mellett szállt be. Az események szemtanúja kiemelte, hogy az asszony szenvedélyesen, „leírhatatlan, pokoli fúriaként” (mit einer unbeschreiblicher gleichsamb höllen Furie) védte Dietz egykori fenyegetőjét. Arra nem kapunk választ, hogy miért tett így.²¹ Úgy látszik, a normatív irodalom hiába magasztalta a női erények között a visszafogottságot, ajánlotta, hogy a férfiak dolgaiba, különösen hivatali ügyeibe ne avatkozzanak bele, a magasabb társadalmi státuszú asszonyok gyakran mégis feljogosítva érezték magukat, hogy kéretlenül is elmondják a véleményüket. A szemtanút Dietzné fellépése két okból lephette meg: férje és mostohafia legnagyobb ellenfelének védelmére kelt, másrésztől a császári hivatalnokok nejei ilyen jelenetekben nem vettek részt, nem ereszkedtek le a polgárasszonyok szintjére.

A megátalkodott, sokszoros normasértést elkövető asszonyok ügye előbb-utóbb mégis a tanács előtt kötött ki. A magisztrátust és a polgármestert túl hangosan

¹⁹ *Nicole Castan: Straffällige Frauen.* In: *Geschichte der Frauen. Frühe Neuzeit.* Hrsg. Arlette Farge – Natalie Zemon Davis. Frankfurt–New York 1992. 494–495., 498–499. A leírt közvetlensége, nyíltsága és brutalitása miatt az angolszász történetírás a kora újkor társadalmát „face to face társadalomnak” nevezi. *Arno Haldemann: Das gerügte Haus: Rüterituelle am Haus in der Ehrgesellschaft der Frühen Neuzeit.* In: *Das Haus i. m. 446.*

²⁰ *Géra Eleonóra: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707.* Bp. 2009. Jegyzőkönyv (a továbbiakban: Jk.) 334., 337. és 341. sz.

²¹ *ÓStA FHKA HFU 15. Jan. 1712. (Kt. 1045. [r. Nr. 465] fol. 241–256.)*

gyalázó polgárné férjét, Fermo Franco kereskedőt behívatta a tanács és szigorú határozatban szólította fel: „fogja be a neje pofáját”.²² Az egymást sértegető asszonyok vagy azoknak a férjei, akik nem tartották be a közösségi viselkedés szabályait (például részegen mutatkoztak az utcán, káromkodtak), hasonló idézést kaptak, és örülhettek, ha a pénzbírság elmaradt. A szegényebb asszonyok nem kerülhették el a behívást a városházára, ha kitartóan sértegették egymást. Amennyiben bebizonyosodott, hogy asszonyi pletykálkodásról van szó és a vádaknak semmi valóság-alapja sincs, a magisztrátus kibékítette a feleket és pénzbírságot helyezett kilátásba, ha valamelyikük a viszálykodást felújítja. A nők hangos vitáit, vádaskodását csak akkor vették komolyan, ha büntetendő cselekmény elkövetésével vádolták a másikat, és ezt kitartóan hangoztatták. A Christoph Rost bognár és Gregor molnár felesége között kialakult rossz viszony már túlnőtt a szomszédok szokásos torzsalkodásán. A molnárné ugyanis három-négy döglött libája miatt boszorkánynak nevezte Rostnét. Rost megunt az oktan asszonyi beszédet, s feljelentette a molnárnét, aki hiába tagadott a magisztrátus előtt, több szomszéd tanúsította, hogy legalább százszor boszorkánynak hívta Rostnét. Gregor molnár nejét megkövetésre és 4 tallér pénzbírság megfizetésére kötelezték. Figyelmeztetésként nem mulasztották el bejegyezni a tanácsülési jegyzőkönyvbe, hogy a molnárnét kizárólag magas termetére való tekintettel kímélték meg a szokásos büntetéstől, a kalodától.²³

Paul Filtz borkereskedelemében érdekelt fogadós polgár felesége már másik kategóriába tartozott, mivel egyáltalán nem úgy viselkedett, ahogyan egy polgár-asszonytól elvárták volna. A fogadósne több alkalommal hozta kínos helyzetbe a családját részegeskedésével, erőszakos viselkedésével, istenkáromlásával, majd a ferences atyák sértegetésével. A felsorolt tettek akár külön-külön is rossz hírbe keverték volna az asszonyt, aki az asszonyi erények közül az istenfélelemnek biztosan nem volt a birtokában, ahogyan a visszafogott viselkedés és az engedelmesség sem jellemezte. A kortársak különösen visszataszítónak találták a részegeskedő nőket, ennél már csak az keltett nagyobb felháborodást, ha azt nyilvános helyen tették.²⁴ A tanács végül megunt a fogadós hiábavaló oktatását arra, hogy mi lenne

²² „das Maull zu stopfen” Jk. 1117. sz.

²³ Wunder, H.: „Er ist die Sonn” i. m. 250.; *Richard van Dülmen: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*. Bd. 1. Das Haus und seine Menschen 16.–18. Jahrhundert. 4. kiadás. München 2005. 41.; *Géra Eleonóra – Oross András – Simon Katalin: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703*. Bp. 2015.; Jk. 1967. sz.

²⁴ A férfiaknak bizonyos élethelyzetekben megengedték a részegeskedést, hozzátartozott a virtushoz. Amíg a családfő nem részegedett le napi rendszerességgel, nem követett el semmi büntetendő, és nem taszította nyomorba a családot, addig a férfiassága bizonyítékaként fogták fel, ha jól bírta az italt. Ezzel szemben az italfogyasztást túlzásba vivő asszonynak elég volt részegen mutatkoznia, semmit nem kellett tennie ahhoz, hogy elítéljék. A részeg asszonyt egyszerűen nőietlennek, visszataszítónak találták, sőt, ezen az alapon kezdeményezni lehetett a különélést is. *Alexandra Lutz: Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt–New York 2006. 248–249.

családfőként a feladata, inkább példás pénzbírsággal, 100 tallérral igyekezett cselekvésre bírni a tehetetlen családfőt és nevetlen feleségét. Összehasonlítási alapul szolgáljon a következő adat: a többszörösen elítélt Rost bognárra egy fogadós súlyos bántalmazása, hajának kitépése és sértegetése után 12 tallér bírságot szabtak ki, amit rögtön 9 tallérra mérsékeltek. A pénzbírság nagyságát tehát két tényező befolyásolta: az asszonyok csip-csup vádaskodásával nem nagyon foglalkoztak a korabeli ítélezők, minősített esetekben azonban a férfiaknál jóval súlyosabb bírsággal, büntetéssel sújtották őket, pontosabban a férjüket, aki nem volt képes megregulázni a feleségét. A fogadós Filtz tehetetlenségére némileg magyarázatként szolgálhat, hogy asszonya szép vagyont vitt a házasságba, vagyis erre hivatkozva otthon nagyobb szava lehetett.²⁵ Példás szigorral léptek fel azzal az asszonnal szemben is, akit addig vert egy budai férfi, amíg a nőnek el nem tört a karja. A tanúk állítása szerint a nő – mai szóval élve – zaklatta a férfit, mindenhová követte, folyamatosan szidalmazta, majd attól sem riadt vissza, hogy haragosa házában ablakán köveket dobáljon be. A forrásokban név nélkül szereplő, vélhetően szegény asszony nem tudott volna pénzbírságot fizetni, ezért őt a szigorú megrovás mellett vasra veréssel, vagyis tisztességének elvesztésével fenyegették meg.²⁶

Filtzné megátalkodott természete ellenére sem kapott saját nevére szóló idézést a városatyák színe elé. Ennek ismeretében érthető, miért keltett akkora közfelháborodást s torkollott kisebb belpolitikai botrányba a városi ügyész, Mayer szokástól eltérő intézkedése az ifjabb Wablernével szemben. A kedélyeket felkorbácsoló, lényegében teljesen banális beszélgetés 1722 tavaszán hangzott el. Az ifjabb Wablerné Pestről utazott hazafelé, amikor a repülőhídon szóba elegyedett egy budai polgárral, aki kertjének eladásáról tájékoztatta. Az asszony válaszában Keppeler városbíró és a polgármester hivatali visszaéléseire célzott, s az említett személyeket gazembereknek nevezte. A beszélgetőtárs figyelmeztette a szabad szájú asszonyt, hogy polgárné így nem beszélhet. A nő azzal vágott vissza, hogy ha ilyenek a polgárok, akkor ő inkább vadállat lenne. A felháborodott serfőző azonnal jelentette az esetet, s Wablerné saját személyében idézést kapott a törvényszék elé. A császári lakáj Franz Anton Wabler, a tanácsos Wabler unokaöccse, azonnal sérelmezte, hogy az asszonyt úgy hívták törvénybe, mintha nem volna férje. Beadványában külön kiemelte, hogy az asszonyszemély esendő

²⁵ Később az összeget 75 tallérra mérsékeltek, s a pénztelen időkre tekintettel megengedték a büntetés borban való törlesztését a szüret után. A büntetést, jelen esetben a pénzbírság összegét, mindig az elkövető társadalmi állásának és anyagi lehetőségeinek megfelelően szabták ki. A következő évben tragikus hirtelenséggel, végrendelet nélkül elhunyt Filtzné tekintélyes magánvagyonnal rendelkezett, egyetlen leánya egy $\frac{3}{4}$ fertály nagyságú szőlőt és 1000 forintot örökölt, illetve a családfő engedélyezte, hogy nagykorúsága idején tetszése szerint beköltözhessen a három vízvárosi házuk egyikébe. BFL IV.1002.z. A Nr. 255.

²⁶ Jk. 61., 925., 968., sz.; BFL IV.1002.a. Buda Város Tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek 1702. aug. 30. 3. köt. 531. p.; IV.1002.z. A Nr. 255.

teremtény, nem szabad a férfakkal azonosnak tekinteni, a bírósági kihallgatás könnyen rossz hírbe keverheti. A polgármester és Keppeler városbíró élesen szembe került a Wabler családot támogató tanácsosokkal, s a történetek mögött nyílt pártoskodást sejtettek.²⁷ Ezen kívül a férj magát a bírósági eljárást is aránytalanul súlyosnak ítélte meg az elhangzott, egyetlen tanú által vallott kijelentésekhez képest. Ez utóbbi megállapításban igazat kell neki adni, mások ugyanis mondtak még cifrábbakat is a város vezetőire súlyosabb következmények nélkül.²⁸

A férjet helyettesítő feleség a felettes hatóságok előtt

Előfordult azonban olyan eset, amikor a családfő távollétében azonnali intézkedésre volt szükség, ekkor a feleség vette a kezébe az ügyeket, de hangsúlyozottan a férje nevében és az ő tudomásával. A férj akadályoztatása vagy az asszony tekintélyesebb pártfogója esetén a feleség a családfő felhatalmazásával és kifejezett kérésére helyettesként léphetett fel még a felettes hatóságok felé is. Azonban a férj felhatalmazása sem jelentette feltétlenül azt, hogy asszonya személyesen keresi fel a hatóságokat, hanem inkább megbízottat küldött, aki a hivatalos ügyekben képviselte az álláspontját. A személyes megjelenést igénylő meghallgatásokra azok a nemes vagy polgárasszonyok sem mentek el mindig maguk, akik képesek voltak saját nevükben beadványokat beküldeni. A nők alacsonyabb műveltsége és tapasztalatlansága a hivatalos ügyintézésben nem hagyható figyelmen kívül, de inkább a jó híreket féltve mondtak le a meghallgatáson való személyes megjelenésről, mint például az említett ifjabb Wablerné. Amennyiben a polgárasszonyok hirtelen nem találtak megbízottként őket segítő férfi rokont vagy családi barátot, felkereshették a polgármestert vagy valamelyik tanácsost, aki tolmácsolta társainak az asszony kívánságát, és nem hivatalos minőségben képviselte is őt. A városatyák kötelességének tekintették, hogy a segítségüket kérő polgárasszonyok, özvegyek, árvaleányok előtt, ha azok megfelelő hangnemben adták elő a kívánságaikat, atyai védelmezőként lépjenek fel, és ellenszolgáltatás nélkül vegyék pártfogásukba őket. Más megbízott személy szolgálataiért cserébe pénzt vagy szívességet vártak viszonzásul.

Kivételesen indokolt esetben az asszony a család érdekében, szigorúan a férj felhatalmazásával, írásban jelentkezhetett a hatóságoknál. Az asszony neve alatt benyújtott folyamodvány elkészítéséhez azonban gyakran írrok segítségét vették igénybe, aki ismerte az írásbeli kommunikáció alapvető szabályait. A budai orvosdoktorral azonos nevű Lorenz Stocker a harmincadhivatalnál dolgozott

²⁷ „das ein Weibsbildt qua creatura fragilis keinen ordentlichen Mannß Persohn, geschweigens Gerichts incorporirte Herrn zu diffamiren fechig ist” BFL IV.1014.b. Anton Wabler a Törvényszékhez (1722).

²⁸ BFL IV.1014.b. Wablerné sértegetési ügye (1722).

kövezetvám-felügyelőként (Mauthbeschauer), amíg idős emberként – 75 évesnek mondta magát – teljesen el nem veszítette a látását. Buda visszafoglalásától szolgált, közben túlélte a pestist, munkaképtelen állapotba kerülve másban nem reménykedhetett, mint a bérhátraléka kifizetésében.²⁹ A Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben, amikor a pestiszárlatok léptek a hadi veszély helyébe, a kamarai hatóságok pénz hiányában a végsőkig próbára tették az alkalmazottak türelmét. Stocker felesége, sikertelen beadványait követően két alkalommal személyesen utazott Pozsonyba a Magyar Kamarához. Ott 1709-ben a sírva rimánkodó asszonynak a 607 forintnyi hátralékról kiállították ugyan a fizetési rendelvényt, de még 1712-ben is vártak a kifizetésre. Ekkor az asszony a helyzethez illően, csorgó könnyekkel és a legmélyebb nyomorát ecsetelve, igen meghatóan mutatta be az Udvari Kamara hivatalnokainak küldött beadványában családjá kilátástalan helyzetét.³⁰ Az Udvari Kamarára rossz fényt vetett volna, ha hagyja az állítólag bevétel nélkül maradt családot nyomorogni, mikor a férj 34 év szolgálat után vakult meg. A hatóságok, ha a kérelmezők között választani kellett, tekintetbe vették, hogy tartósan beteg emberről van-e szó, és a kiskorú gyermeket nevelőket is előrébb sorolták a listán. Stockeréknek volt gyermeke, ezzel és a magatehetetlen férj gondozásával indokolta a feleség, hogy miért nem áll munkába ő. A Krisztus öt sebére esedező asszonyt az Udvari Kamara nem küldte el, hanem felszólította a Magyar Kamarát, hogy legalább részletek kiutalásával siessenek a bajba került család segítségére. Stockerné Udvari Kamarának küldött folyamodványai mögött olyan személy állhatott, aki tökéletesen ismerte a kancelláriai stílust és a kedvező elbíráshoz szükséges „hívószavakat”. A kézírás megegyezik az asszony aláírásával, emellett szokatlanul szép, határozottan nőies, vagyis feltételezhetjük, hogy valóban a sajátja. A tartalma és stílusa alapján mégis arra gondolhatunk, hogy a férje vagy más hivatalnok diktálhatta a szöveget.³¹

A budai kaszárnyában borbélyként dolgozó Johann Baptista Cassin és felesége nem ismerte ki magát ilyen jól a császári adminisztráció útvesztőiben, ezért gondolták úgy, hogy a személyes utánajárással meggyorsíthatják a bérhátralék kiutalását. Cassinnak ugyanis az 1709 novembere és 1711 októbere közötti 811 forintot nem

²⁹ Stocker a visszafoglalt terület adóztatásának előkészítésében kulcsszerepet játszott, mivel a császári szolgálatba kerülése előtt kereskedőként dolgozott a Keleti Társaságnál, hosszabb ideig Konstantinápolyban élt, ezért jól kiismerte magát a törökök által használt adórendszerben és jól beszélt „tótul”. 1687 júniusa előtt nevezték ki császári vámszemlésznek, a határozatban a neve Stocherer alakban szerepel. *Oross András*: Máskép(p). Udvari kamarai tanácsosok jelentései a Magyar Királyság töröktől visszafoglalt területeiről (1687–1690). Kézirat. 11.

³⁰ „Euer Kay. Maytt. muß ich armst-betrübter Weib mit herabflissenden Thränen hiemit supplicando in allertieffster demuth wehemütigst vortragen, waß gestalten mein altererlebt 75 Jähriger Ehwürth Lorentz Stockher.” ÖStA FHKA HFU 7. Jan. 1712. (Kt. 1045. [r. Nr. 466] fol. 82.)

³¹ ÖStA FHKA HFU 7. Jan. 1712. (Kt. 1045. [r. Nr. 466] fol. 80–89.)

fizették még ki. Az állomáshelyét nem hagyhatta el engedély nélkül, ezért a feleséget küldte Bécsbe ügyet intézni. Cassin későbbi leveléből kitűnik, hogy az Udvari Kamara hivatalnokai megrökönyödéssel fogadták az ajtajukon kopogtató asszonyt, ennek megfelelően a segítőkészség legkisebb jelét sem mutatták. Az asszony nem akart belenyugodni a mellőzésbe, így kitartott, míg szabályosan meg nem szabadultak tőle („von Wienn loßzuwerden”).³² Cassinéknak rutinalanságát bizonyítja, hogy a felesége elküldése miatti méltatlankodó beadványával azonos napon a pesti sótiszt (Salzambts visitations-commissarius) Franz Leopold Harrer kérvényét kedvezően bírálta el. Ennek oka bizonyára az lehetett, hogy Harrer kellő alázattal írta le, miként nyomorog feleségével és nyolc kisgyermekével. Míg Cassinnak egyetlen fillért sem utaltak ki, addig a sótiszt kapott 150 forintot a pesti sójvedelmekből.³³ Amennyire támogatón lépett fel az Udvari Kamara a rászorulóknak, különösen a védtelennek tartott nők pártfogójaként, annyira nem fogadta szívesen, ha zokogó asszonyok vagy bizonyos társadalmi státusz alatt álló személyek tűntek fel hirtelen a küszöbön. Cassinnéhoz hasonlóan semmibe vették például a magisztrátus ellen mozgalmat szervező budai polgárok küldöttségét, amelyet be sem engedtek az épületbe, mivel a bécsi hivatalnokok nem tekintettek tárgyalópartnernek egy tímár és egy mészáros polgárt. A vagyonos Matthy tímár és hasonlóan vagyonos sógora, Pauer így csak az utca túloldaláról nézhették, ahogyan ki-bejár Illésházy kancellár hivatalának ajtaján a budai városbíró és a polgármester.³⁴

A magasabb rangú pártfogóval rendelkező feleség

A férj életében akkor is a feleség fordult a hatóságokhoz, ha mögötte állt egy hatalmas pártfogó, aki közbenjárta érte. Az Anna Maria Theresia Kunigunda Vilanda Caecilia névre keresztelt, budai születésű török nő hadifogoly volt, későbbi sorsa hitelesen követhető a források alapján. A hadifogságba került nők és leányok a férfiaknál jóval kiszolgáltatottabb helyzetben voltak, kevesek sorsa alakult olyan kedvezően, mint Maria Theresiáé. Sok társnőjéhez hasonlóan nem váltották ki a fogságból, pedig katonai parancsnoknak mondott apját még az ostrom előtt elvezényelték, s felnőtt korában is élt még mindkét szülője. Az 1687-ben tizenöt esztendőes leány a müncheni udvarba került, I. Lipót császár és magyar király leányához.³⁵ A bajor választófejedelem neje megkedvelte a fiatal török leányt és

³² ÖStA FHKA HFU 27. März 1713. (Kt. 1061. [r. Nr. 473] fol. 425–430.)

³³ ÖStA FHKA HFU 27. März 1713. (Kt. [r. Nr. 473] fol. 423–424.)

³⁴ BFL IV.1002.uu. 74. d. 1722.

³⁵ I. Lipót első házasságából született leánya, aki Magyarországon Maria Antónia főhercegnőként ismert, teljes neve Maria Antonia Theresia Josepha volt (1662–1692). Bővebben lásd Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon. Hrsg. Brigitte Hamann. Wien 1988. 304–305.

vállalta a keresztanyaságot. A megkeresztelt török nő 1695 táján ment nőül egy császári katonához, Johann Semewarhoz (neve Semmebar alakban is előfordul), aki Magyarországon és Spanyolországban, szárazon és vízen évtizedeken keresztül szolgálta az uralkodót. A letelepedni készülő volt katona választása a hajadon Maria Theresiára esett, aki a fejedelemné támogatását és apja egykori budai házára támasztott jogigényét vitte hozományként a házasságba. A fiatal nőt a vőlegénye kísérte Budára, ahol mintegy fél évig várakozott a pár (közben összeházasodtak) az ingatlan birtokba adására. 1695-ben nagy riadalmat keltett egy ilyen folyamodvány. Néhányan ugyan próbálkoztak korábban hasonlóval Budán és Pesten is, de őket elutasították azzal, hogy a hadijog útján szerzett területeken a korábbi tulajdonosoknak semmiféle tulajdonigényét nincs mód elismerni. Az időközben elhunyt császárléány korábbi nyomatékos kérését azonban nem utasíthatták vissza ennyivel.³⁶ A Várban lévő házban Faber mészáros lakott a családjával, aki 1688-ban vásárlás útján jutott az ingatlanhoz. A Budai Kamarai Adminisztráció tiltakozása ellenére Maria Theresiának sikerült elérnie, hogy a tulajdonos halála esetén haladéktalanul birtokába adják majd a házat. Faber hónapokkal később meghalt, de a Budai Kamarai Adminisztráció továbbra sem mutatott hajlandóságot az ingatlan átadására, hivatkozott mindenre, így a Faber-árvák nyomorára, a hitelezők várható felháborodására és a polgárság körében általános felzúdulásra, amennyiben a török származású asszony beköltözne az ingatlanba. Végül a budai hivatalnokok kitartó ellenállásának köszönhetően sikerült megakadályozni, hogy Maria Theresia visszakapja mohamedán apja egykori várbéli házat. Teljesen elutasítani azonban mégsem merészelték, inkább egyezséget kötöttek vele, hogy pusztán kegyességből és pártfogója támogatása miatt – egyedüli esetként – 400 forint kárpótlást kap, amiből máshol vásárolhat magának házat.³⁷ A házaspár Eszéken telepedett le, s az új házat sem szerezték meg egyszerűen, de bajorországi támogatóik ismét szóltak az érdekükben a megfelelő helyeken.

Semewarné 1706-ban fordult ismét az Udvari Kamarához segítségért, ráadásul az ügy olyan komolyra fordult, hogy írásbeli kérvényeit nem tartotta elegendőnek, ezért az előrehaladott várandós asszony nagyobb fiacskájával

³⁶ Budán, különösen a Várban nem engedték meg, hogy a hódoltság idejében itt élt mohamedánok visszatelepüljenek, akkor sem, ha időközben megkeresztelkedtek. Pécsen és Székesfehérváron nem jártak el ilyen szigorúan. A Caraffa-jelentés egyik mellékletében foglalkoztak több fehérvári, megkeresztelkedett török nő apai örökségének visszaigénylésével. Itt hangzik el az a vélemény, hogy sem Budán, sem Fehérváron nem szabad engedni az ilyen kéréseknek. Fegyverrel megszerzett területen a korábbi tulajdonos nem számít, ráadásul ellenőrizhetetlen, hogy az igénylők valóban a korábbi tulajdonos leányai voltak-e. Fehérváron és Pécsen a török származású nő apja házat elvből nem kaphatta vissza, de ha már megkeresztelkedett, választhatott magának a még üresen álló házak, telkek közül. ÖStA FHKA HFU Caraffa Bericht Dez. 1698. (Kt. 895. [r. Nr. 394] fol. 221–225., fol. 254.)

³⁷ ÖStA FHKA HFU 8. Apr. 1695. (Kt. 841. [r. Nr. 369] fol. 184–185.), 9. Sept. 1695. (Kt. 847. [r. Nr. 372] fol. 41–42.), 18. Nov. 1695. (Kt. 849. [r. Nr. 373] fol. 205–219.)

személyesen utazott a császárvárosba. Az eszéki bíró és magisztrátusa az átmenetileg Péterváradra utazott férj távollétében tanúvallomások alapján igyekezett bizonyítani, hogy a házaspár mindkét tagja könnyelmű, erkölcstelen életet élt, de különösen a férfi, akit egy péterváradai katonaozveggyel hoztak hírbe. Az asszonyról azt mondták, hogy a háza rossz hírű, sok az adóssága (valójában adóhátralék), többszöri felszólítás ellenére sem falaztatta ki a tűzhelyét, a szomszédai ezért állandóan tűzvészről rettegtek. A tanács a puskaművest kiutasítással fenyegette, nejét háza elárvereztetésével, valamint többször felszólította, hogy éljen rendes házasságban és menjen a férje után. Ezt követően a férj Eszékre utazott, majd a tanúk szerint nagy kiabálás-veszekedés után eladta a nő házát annak beleegyezése nélkül, hogy kifizethesse az adósságokat. Az eladás ellen azonban felemelte a szavát az asszony plébánosa, egy jezsuita atya, aki tanúkkal igazolta, hogy a ház a nő hozománya volt, vagyis a férjnek nem állt jogában elidegeníteni. A magisztrátus beadványából egy rosszul élő, a közvetlen környezetét zavaró pár képe bontakozik ki. Az első ránézésre tucatügy egyben fontos forráskritikai tanulsággal szolgál. Az Udvari Kamara vaskos aktája szerint ugyanis nemcsak meghallgattak minden érdekeltet, hanem a vallomások írásos változatait is gondosan megőrizték. A török főember leányaként született Maria Theresia átlag feletti műveltségét tükrözik – kicsit talán nehezen olvasható, szokatlan írásképű, ugyanakkor egyedi stílust követő – levelei. Úgyesen forgatta a szót, játszotta ki a más értelemben inkább megbélyegzés értékű „megkeresztelt török nő” kártyát: hol burkoltan azzal fenyegetőzik, hogy Belgrádban élő szüleihez és rokonaihoz megy a gyermekével, ha erre kényszerül, hol pedig áttértként megkülönböztetett védelemért könyörög, majd a császárt köszönti neve napján, s utal szoros kapcsolatára a Habsburg főhercegnővel, a keresztanyjával. A puskaműves férj beadványában tiltakozott az eszéki magisztrátus eljárása ellen, amely egy várandós nőt férje távollétében bíróság elé citált, fenyegetett, s mérlegelés nélkül hitelt adott a rosszindulatú szomszéd minden állításának. Arról pedig szó sem volt, hogy elhagyta volna a feleségét, a katonaság rendelte át Péterváradra, ahonnan engedély nélkül nem távozhatott. Ritka véletlen – budai példát ebből az időből nem ismerünk –, hogy a kamarai referensek a férj feleségéhez írt egyik magánlevelének eredetijét ugyancsak kapcsolták az aktához. A levél az elveszített családi otthon miatti mély kétségbeesésről, ugyanakkor szeretetteljes kapcsolatról, a gyermekek és a feleség iránt érzett aggodalomról szól. „Nagyon szeretett feleségem [...] minden panaszodat magam is ugyanúgy csorgó könnyekkel olvastam el, s arra is gondoltam, hogy ezután egyedül nekünk kell minden szerencsétlenséget elszenvednünk, [...] kérek, jelentsd, hogy van ilyen kemény, megerőltető napokon és éjszakákon az én József fiam és a Te nagyon várandós tested. Bizony meg fogod látni, hogy egyszer eljön a dolgaid vége és lejöhetsz [haza], különben úgy látom, nekünk együtt kell

elpusztulni. [...] ezennel kedves gyermekemmel együtt százezerszer üdvözöl és a Mindenható védelmébe ajánl halálíg hűséges férjed: Johannes Semewar császári puskaműves”.³⁸ A házastársak leveleit, beadványait olvasva felébred bennünk a kétely, hogy a férj valóban neje beleegyezése nélkül adta-e el a házat, s beszélhetünk-e valós házastársi konfliktusról. Az, hogy krízishelyzetben legalább egyszer hangosan veszekedtek otthon, másokkal is megtörtént, férj és feleség azonban egyetlen rossz szót nem írt beadványaiban a másíkról, sőt, az asszony hozományaát tanúsító misszionárius atya sem. Feltételezem, hogy a pár első ijedtségében, a magisztrátus nyomásának engedve adta el a házat, ezután valahonnan – például a jezsuita atyától – megtudták, hogyan szerezhetik vissza mégis a családi otthont, ezért vállalták a házastársi konfliktus látszatát, s mivel Semewarné aláírása nem szerepelt az adásvételi szerződésen, az ő női jogaira hivatkozva a hatóságok nem tagadhatták az eladás érvénytelenségét. Nem ez a házaspár lehetett az egyetlen, amely a család jövője érdekében házastársi vitát színlelt.

Semewarné elérte a célját, az Udvari Kamara és a Haditanács végül kiállt mellette, a házára kivetett adót és az ebből összejött adósságot, valamint erre hivatkozva az asszony saját tulajdonában lévő házának elvételét jogtalanak minősítették, s elrendelték az ingatlan visszaadását. A történet jól végződött, de a kivételes forrásadottságoknak köszönhetően a magisztrátust mozgató motiváció sem maradt rejtve. Arról volt ugyanis szó, hogy az eszéki városvezetés megpróbálkozott a polgárságnak konkurenciát jelentő katonai iparosok eltávolításával, illetve a városi közterhek kiterjesztésével azokra a házakra, amelyek házasság révén kerültek katonai joghatóság alá tartozó családfő kezelésébe. Semewar puskaműves és neje elűzésével a város megszabadult volna egy katonai joghatóság alá tartozó kocsmától, valamint az asszony üzletétől, utóbbi ugyanis az Udvari Haditanács engedélyével angliai árukat közvetített Bécs érintésével a Belgrádban élő török rokonaihoz. Az asszony és férje tisztességének kétségbe vonása kósza pletykák alapján csupán ürügyként szolgált volna az eltávolításukhoz.³⁹

Az asszonyról és családjáról utoljára 1715-ben hallunk, amikor régen elhunyt császári keresztanyjára hivatkozva újabb kegyként igyekezett adómentességet szerezni a bormérésére maga, a férje, valamint két fiuk életének végéig. A beadvánnyal

³⁸ ÖStA FHKA HFU 16. Aug. 1706 (Kt. 994. [r. Nr. 441] fol. 234–235.) A szerző saját fordítása – G. E.

³⁹ Pletykára, nem teljesen megalapozott vélelemre utal a magisztrátus szóhasználat is („vilen in diesem Haus vorbeygegangen Ungelegenheiten und dadurch gehabt üblen ruff”, „ieder zeith sehr beförchtenen feyrs Unglick”), bizonyos esetekben, például megkeresztelt töröknél, a feltételezés elegendő volt az elmarasztaló ítélethez. ÖStA FHKA FHU 16. Aug. 1706 (Kt. 994 [r. Nr. 441] fol. 205–240.). 1707 elején az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara bizottságot állított fel, és vizsgálatot indított az eszéki magisztrátus ellen, mivel az a városban lakó katonai szertárosokat, akik feleségük révén polgári házat birtokoltak és ott valamilyen ipart űztek, rendszeresen zaklatta és a joghatósága alá akarta vonni. ÖStA FHKA FHU 7. Febr. 1707. (Kt. 997 [r. Nr. 444] fol. 210–219.)

kapcsolatban megkérdezett eszéki bíró válaszában először értetlenségnek adott hangot, amiért az asszony intézkedik, mikor a férjének nincsen baja, másrészt rámutatott, hogy a puszkaműves Johann Semewart társaihoz hasonlóan képes el-tartani a családját, nem szorul rá egyéb kedvezményre. Utalt arra is, hogy pozitív válasz esetén az Udvari Kamara precedenst teremtene, a nagy számban ott élő új katolikusok mindannyian hasonló kérelmet nyújtanának be. Az utóbbi érv győzhette meg arról a kamarai tanácsosokat, hogy inkább ejtsék az ügyet.⁴⁰

„Özvegyasszonyhoz az ilyen hangvétel nem illik”

Az özvegyi státusz megőrzése a valóságban nem jelentett kilépést a patriarchális családmodellből. Az asszony férje jogán, annak helyetteseként, annak nevét és címét használva tevékenykedett.⁴¹ Az özvegyi állapot megtartásához nem volt elegendő egyedül a vagyon, az önálló boldoguláshoz feltétlenül kellett az üzleti tevékenységben és a hivatali ügyintézésben szerzett jártasság, valamint némi műveltség. Hiába felelt meg ezeknek a követelményeknek az asszony, ha lefoglalta több kisgyermek nevelése vagy az egészségi állapota akadályozta meg abban, hogy tartósan átvegye a családfő szerepét. Előfordultak ugyan olyan nők, akik férfi állandó segítségével nélkül is megállták a helyüket, de ezek a városi dokumentumokban feltűnő özvegyasszonyok, akik két világ, az asszonyi és a férfiaké között egyensúlyoztak, kivételnek számítottak. Gesa Inghendahl, az özvegyi lét neves német kutatója szerint a helyettesítő szerepnek csak azok az asszonyok tudtak igazán megfelelni és akár férfi családtag segítségével nélkül boldogulni, akik már férjük életében valódi társként kivették a részüket a családi gazdaság irányításából.⁴²

Az özvegyasszonytól elvárták, hogy családi állapotának megfelelően gyászát, elhagyatottságát, kilátástalan helyzetét minél érzékletesebben ecsetelve adja elő alá-zatos kérelmében. Az özvegyek – vagy inkább a nevükben írók – a biztonság kedvéért nem mulasztották el figyelmeztetni a megszólított hatóságot arra, hogy annak hivatalból az özvegyek és az árvák pártfogójaként kell eljárnia. Az asszonyok valós társadalmi helyzetüktől, vagyonuktól függetlenül azonos „özvegyi nyelv”-et beszéltek.⁴³ A budai magisztrátushoz ugyanazon a hangon könyörgött a szegény polgár

⁴⁰ ÖStA FHKA HFU 20. März 1715. (Kt. 1091. [r. Nr. 484], fol. 348–352.)

⁴¹ *Dülmen, R.*: Das Haus i. m. 39.; *Wunder, H.*: „Er ist der Sonn” i. m. 247.

⁴² *Gesa Inghendahl*: Witwen in der Frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie. Frankfurt–New York 2006. 26.

⁴³ Az özvegyi létre jellemző habitus és érvelési rendszer elterjedtségére jó bizonyíték a Ravensburg bi-rodalmi városban élő gombkötő özvegyének, Elisabetha Jordaninnak 1762-ben a tanácshoz benyújtott kérvénye. Egyes részek szinte teljesen megfeleltethetők a fejezetben idézett budai szövegrészeknek. Gesa Inghendahl: „Eigen-Sinn” im „Fremd-Sinn”. Ravensburger Witwen in städtischen Verwaltungsakten des 18. Jahrhunderts. In: Frauen in der Stadt i. m. 175–177.

özvegye, mint az Udvari Kamarától életjáradékot váró császári hivatalnok vagy tiszt magára maradt neje. Az olyan befolyásos családhoz tartozó arisztokrata özvegy, mint Kolonich grófné (szül. gróf Czobor Krisztina) budai társnőihez hasonlóan arról panaszkodott, hogy gyermekeivel napról napra él, pedig mindvégig kitarítottak férjével az uralkodó mellett, ezért a kurucok elpusztították a birtokaikat. Budához és Pesthez szorosabban kötődik egy másik arisztokrata asszony példája, mégpedig a kurucok elleni fellépésben komoly szerepet vállaló gróf Glöckelsberg császári generális özvegye, aki tartósan itt élt. Jól kiismerte magát a világ dolgaiban, de amikor szükségesnek ítélte, céljai elérése érdekében ő sem habozott felvenni a szegény, gyámolításra szoruló özvegy álarcát, és a legalázatosabban könyörögni az uralkodó kegyéért. A társadalmi különbség elsősorban a kiutalt összegek nagyságában mutatkozott meg, Kolonich grófné évi 4000 forint járadékot kapott, a gyermektelen generálisné 30 000 forintra tartott igényt, Nikolaus Raab budai puskaműves özvegyének és nélküli gyermekeinek pedig egyszeri alkalommal, különös kegyként 25 forintot utaltak ki. Az Udvari Kamara azonban mindig utánajárt a szegény özvegyek kérvényeinek. Leonhard Herdegen egykori budai provisor és építőhivatali fizetőmester igen idős özvegye – a férj 1692-ben hunyt el – 1713-ban majdnem rajtavesztett a kérelmén. Alázatos folyamodványában férje 30 éves hűséges és pontos szolgálatára tekintettel kérte, hogy szánják meg és biztosítsanak neki élete végéig kis járadékot (intertenimets ad dies vitae). A szépen komponált irományban felsorolt sorscsapások, a négy kis árva felnevelése, a pestis túlélése, nem hatották meg kellőképpen a hivatalnokokat, mivel az idős Maria Barbarát a segély kegyes kiutalása helyett perrel fenyegették, sőt a férjén keresett hiány megfizetésére szólították fel. Emlékeztették, hogy a férje annak idején nem vezette megfelelően a számadásait, 600 forintot meghaladó összegű hiánnyal nem tudott elszámolni, majd a halálát követően a család nem adott le végszámadást sem. Végül mégis megkönyörültek Herdegenén, aki „puszta kegyből” 50 forintot kapott. Az özvegyek közül a tábori élelmezési hivatal és a sóhivatal vezető tisztviselői kaphattak nagyobb eséllyel 300–600 forint járadékot, a többiek legfeljebb akkor reménykedhettek, ha voltak gyermekeik, különben a kérvényeiket egyénileg bírálták el, és rendszerint egyszeri kisebb adománynál többet nem utaltak ki nekik.⁴⁴ A hatóságokat írásbeli kérvénnyel megkereső özvegyek mindegyikéről elmondhatjuk, hogy állításuk ellenére mégsem ők lehettek a város vagy a környék legnyomorultabbjai, különben nem tudták volna megfizetni az írnokot és a postaköltséget sem.

⁴⁴ ÖStA FHKA HFU 29. Jun.1709. (Kt. 1020. [r. Nr. 453] fol. 348–353.), 3. Jul.1713. (Kt. 1067. [r. Nr. 475] fol. 51–53.), 14. Jul. 1713. (Kt. 1067. [r. Nr. 475] fol. 349–354.), 6. Oct. 1713. (Kt. 1071. [r. Nr. 476] fol. 54–55.), 11. Mai 1714. (Kt. 1080. [r. Nr. 480] fol. 208–251.)

Két világ határán – özvegyasszony családfői szerepben

Budán kevés olyan asszonnal találkozni, aki elegendő vagyonnal és a családi gazdaság önálló irányításához szükséges képességekkel rendelkezett volna. Tartósan, életük végéig egyedül élő özvegyasszonyok a leggyakrabban a vezető beosztású kamarai hivatalnokok és a katonatisztek feleségei közül kerültek ki. Rendszerint már nem voltak fiatalok, s mindegyikük hosszú ideig, akár évtizedeken keresztül élt együtt az urával. Az iskolázott nemes polgárasszonyok, von Rittersheim lovag vagy von Weissenborn nejei a tisztek asszonyaival együtt már férjük életében hozzászoktak az önálló döntéshozatalhoz, ezért idősebb korban nem feltétlenül szorultak rá férfi támogatására. A férfiak azonban neveletésüket, életmódjukat és mentalitásukat tekintve különböztek a városi lakosságtól, elsősorban egymás társaságát keresték, megözvegyült asszonyaik pedig számíthattak kis körük – vagy az innen kikerült császári hivatalnokok, tisztek – férfi tagjainak pártfogására, utóbbiak kapcsolati rendszere pedig Pozsonyig, Bécsig ért.

Az özvegy polgárasszonyok országos, sőt határokon túlmutató kapcsolatokkal általában nem rendelkeztek, nekik elhunyt férjük polgárjoga nyújtott védelmet, biztosított jogokat. A város általában kiemelt figyelmet fordított a polgárság körébe tartozó özvegyek támogatására, ha az nem sértette a város vagy a városatyák személyes érdekeit. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a családon belüli konfliktusok esetén – özvegy anya és fia vagy veje között –, amennyiben feltűnt egy újabb férfi családfőjelölt, a magisztrátus érzékelhetően a fiatalabb férfit igyekezett helyzetbe hozni az özvegyasszonnyal szemben. Akadt azért olyan erős asszony, aki magasabb pártfogóit mozgósítva még ebben a helyzetben is képes volt helytállni és az érdekeit érvényesíteni. A megözvegyült polgárasszony a néhai családfő helyetteseként a magisztrátus előtt már nem egyszerű asszonyként, hanem adófizetőként, a saját ingó- és ingatlanvagyonra felett szabadon rendelkező személyként jelenhetett meg, aki a maga és a háznépe érdekében eljárást kezdeményezhetett. Az özvegyasszonyok ráadásul szabadon űzhették férjük mesterségét és más polgári tevékenységeket, például megillette őket a bormérés joga, senki nem korlátozta őket a hitelezésben vagy éppen a hitelek felvételében.⁴⁵ A kedvezmények mellett azért kötelességeik is voltak, küldeniük kellett valakit a polgárőrségbe, és a beszállásolás alól sem kaptak mindig felmentést, amennyiben igen, akkor beszállásolási illeték fizetésére kötelezték őket. Az özvegyi jogon birtokolt polgárjog egyedül a férj politikai jogait nem biztosította a nejének, vagyis nem

⁴⁵ Michaela Schmölz-Häberlein elemzése szerint Emmendingenben az özvegyasszonyok, különösen a hivatalnokok és a gazdag polgárok volt nejei, fontos szerepet játszottak a hitelezésben. *Michaela Schmölz-Häberlein: Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche und männliche Lebenswelten im Emmendingen des 18. Jahrhunderts.* Stuttgart 2012. 213–214.

jelölhették, és nem adhatta le a szavazatát a tisztújítások alkalmával. Erre hivatkozva nevezi az özvegy polgárasszonyokat Andrea Löther nem politizáló polgároknak (unpolitische Bürger), Gesa Ingendahl pedig ezek passzív polgárjogáról (Passivbürgerrecht) beszél.⁴⁶ A budai források, a nemzetközi párhuzamoknak megfelelően, arról tanúskodnak, hogy a polgárok özvegyei szívesen éltek – időnként inkább visszaéltek – az új családi állapotuk biztosította jogaikkal. Özvegyi jogon leggyakrabban adómérséklést, kedvezményt kértek, de nem haboztak feljelentést tenni, ha a saját vagy a háznépük becsületét fenyegette valaki, s aktívan részt vettek az üzletelésben is, kölcsönöket adtak és vettek fel.⁴⁷

Az özvegy különösen akkor jutott kulcsszerephez, ha a férje hatalmas adósságokat halmozott fel és gyakorlatilag csődbe vitte a családot. A fizetéseképtelenségnek azonban, amely sokak életét, különösen a kisebb iparosokat és a szegényebbeket, bizonytalanságba sodorta volna, hatása lehetett akár a város közrendjére nézve is. A férje után a dolgok egyenesbe hozására vállalkozó özvegy az utolsó tartalékait – a neki női jogon járó vagyონrészt – kockáztatta, de a gyermekei, alkalmazottai és a hitelezői helyzetét máshogyan nem tudta stabilizálni.⁴⁸ Ez a folyamat rendszerint hosszú évekig tartott, mint például a két polgármester után maradt Bössinger-, illetve Unger-vagyon esetében. A magisztrátus és a felettes hatóságok türelme, viszonylagos engedékenysége mögött nemcsak az özvegyek gyámolításának keresztényi parancsa húzódott meg, hanem komoly gazdasági érdekek is, amelyek a személyes ellenszenvet és a bosszúvágyat is korlátok közé szorították. Bössinger polgármester halálát követően, mivel gyermek nem volt, a katonatiszt fivér pedig a kurucok ellen harcolt, a tanács az ingatlanok értékesítésével gyorsan felszámolhatta volna a vagyont. Az ebből befolyó összeg azonban nem fedezte volna teljesen az adósságokat, sokakat érintett volna a csőd, ezért jobban megérte kivárni és hagyni, hogy az ingatlanüzemeltetésben egyébként jártas asszony megoldja a helyzetet. A vagyonos özvegygel szemben tanúsított elnéző magatartás azért nem zárta ki, hogy kisebb dolgokban ne nehezíthették volna meg az özvegy életét. Bössingerné és Ungerné ugyan mindig számíthattak a férjük és saját férfi rokonaik támogatására, de az ő személyes helytállásuk nagy szerepet játszott az örökség megmentésében. A kevésbé rátermett vagy a gyermeknevelés miatt leterhelt özvegyasszonyok ezzel szemben kizárólag egy új férjben remélhették megmentőjüket.

⁴⁶ *Andrea Löther*: Unpolitische Bürger. Frauen und Partizipation in der vormodernen praktischen Philosophie. In: Bürgerschaft. Rezeption und Innovation der Begrifflichkeit vom Hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert. Hrsg. Reinhart Kosseleck – Klaus Schreiner. Stuttgart 1994. 239–273.; *Ingendahl, G.*: Witwen i. m. 143.

⁴⁷ Gesa Ingendahl ugyancsak hangsúlyozza és viszonylag megbízható statisztikákkal támasztja alá, hogy az özvegyek általában a város lakosságának hatodát tették ki, mégis ők kezdeményezték a bírósági eljárások harmadát. *Ingendahl, G.*: Witwen i. m. 144–147.

⁴⁸ *Schmölz-Hüberlein, M.*: Kleinstadtgesellschaft(en) i. m. 239.

„Állítólag minden bíró az özvegyek és az árvák atyja”⁴⁹

Az alábbiakban a népszerű toposz, a szegény, gyámoltalan özvegy kifejezés valószínűségét vizsgáljuk meg. Férfi társával szemben a magára maradt özvegyasszonynak nem kellett megbetegednie ahhoz, hogy rászoruljon rokonai, ismerősei támogatására még akkor sem, ha a férje tehetősebb polgár volt. Történt ez annak ellenére, hogy az egyház évszázadok óta hirdette a szószékről, sőt ekkor már egyes olvasmányaiban is széles körben igyekezett emlékeztetni: minden egyénnek, különösen a hatóságoknak, keresztényi kötelessége az özvegyek és az árvák pártolása.⁵⁰ A bajok rendszerint a hagyatéki ügyek intézésekor kezdődtek. Az eljárási rend szerint a hagyatékból először az özvegyasszonynak járó részt, a hozományt, a női különvagyonot és a nászajándék összegét különítették el, ezután következtek a hitelezők. Annak idején a házassági szerződésben akár úgy is megegyezhetett a két fél, hogy az asszonynak a férje halálát követően csak az általa felvett adósságok felét kell rendeznie, bár ez ritkábban fordult elő. A gyakorlat ezzel szemben mégis azt mutatja, hogy még a nagyobb összeggel a házasságba érkező asszonyok sem érezhették magukat teljesen biztonságban: különösen erőszakos és jó kapcsolatokkal rendelkező hitelezők, a férj által felhalmozott hatalmas összegű adósságok, az előző házasságból származó mostohagyermek és rokonságuk, a család esetleges ellenségei, természeti katasztrófa pusztításai mind kilátástalan helyzetbe sodorhatták a hivatalos ügyintézésben nem mindig jártas asszonyt.

A leltározás és az osztozkodás, az adóssok besorolása különböző kategóriákba, a hitelek behajtása akár évekig elhúzódhatott. Előfordult, hogy a szövevényes ügy vége előtt az özvegy gondjaira egy új házasság jelentette a megoldást. Az asszonyok, ha nem volt kihez fordulniuk a családon belül, saját rokonaikkal szemben elméletileg, a Biblia tanításaira hivatkozva, a magisztrátusnál remélhettek segítséget. Mint a konkrét példákból majd látjuk, a férj halála az esetek többségében valóságos láncreakciót indított el, s lényegében ennek kimenetelétől függött, hogy az özvegy képes-e végül megtartani az önálló egzisztenciáját, korábbi életszínvonalát.⁵¹

Kurz asztalos polgár özvegye jó példa arra, hogy az ügyintézésben járatlan özvegyasszonyok, különösen az idősek, extrém módon ki voltak szolgáltatva a környezetüknek. Az asztalos hiába hagyott a nejeére vagyon, hiába élt jó körülmények

⁴⁹ „[...] daß jeder Richter ein Vatter der Wittwen und Waisen seyn soll.” BFL IV.1002.z. A Nr. 560. Maria Ursula Kurz a budai magisztrátusnak (1724).

⁵⁰ *Ingendahl, G.*: „Eigen-Sinn” i. m. 179.; *Siegrid Westphal*: Die Auflösung ehelicher Beziehungen in der Frühen Neuzeit. In: Venus und Vulcanus. Ehen und ihre Konflikte in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Siegrid Westphal – Inken Schmidt-Voges – Anette Baumann. (Bibliothek altes Reich Bd. 6.) München 2011. 204., 234.

⁵¹ A kutatás a láncreakció rekonstruálására és ennek szereplőire eddig kevés figyelmet fordított. *Westphal, S.*: Die Auflösung i. m. 172.

között a két gyermekük, az özvegyet éppen az utóbbiak semmizték ki, mégpedig a magisztrátus támogatásával. 1722-ben Maria Ursula Kurz megbízásából családottan írta a betűértő a tanácsosoknak, hogy „a Tekintetes Törvényszéknél kerestem az özvegyeknek kijáró segítséget és az Istennek tetsző védelmet, szilárdan el is hittem, hogy a Magisztrátus, ahogyan jogos, megvéd [...] tőlem, szegény, idős özvegytől elvitatják, ami Isten és a világ előtt jog szerint nekem jár.”⁵²

Kurz asztalos polgár özvegye megörökölte férje szerény várbéli polgárházának felét két kisebb szőlővel, valamint egy kiskerttel a Rókus-hegyen. Leányuk már férjhez ment, a fiuk pedig kitanulta a jól jövedelmező bognár szakmát és Komáromban telepedett le mesterként, vagyis róluk már nem kellett gondoskodnia. A szülők megegyeztek, hogy mivel készpénz hiányában a leányuknak csak szerény stafírung jutott, haláluk után feltétlenül neki adják a kisebb szőlőt a szüreteléshez szükséges eszközökkel együtt. Közös gyermekekről lévén szó, minden adott lett volna az asszony nyugalmas özvegységéhez, ha nincs a vő. Lorenz Staudinger kőművespallérként dolgozott, vagyis még nem sikerült bekerülnie a céhbe, mert ehhez többek között saját lakóházat kellett volna szereznie, valamint kifizetni a mestervizsga és a polgárjog megváltásának díját. Az özvegy a hagyatékok intézésekor szokásos ügyekkel nehezen boldogult, ezért elfogadta a vő ajánlkozását. Később vette észre, hogy a segítség nem önzetlenségből fakadt, hanem egyszerűen csak a házrészét akarták megszerezni. Állítólag egy futártól tudta meg, hogy a házukat eladónak nyilvánította a tanács, de ekkor még sikerült megnyugtadni, hogy valójában nem is úgy áll a dolog. A házért hamarosan jelentkezett a vevő, Mayr budai tanácsos, aki 650 forintot ajánlott fel, s azonnal kifizette az összeg közel felét. Ezt követően Kurzné veje bejelentette, hogy felesége nevében élne az elővételi jogával, visszafizeti a pénzt, a hiányzó összeg fejében pedig vállalja, hogy élete végéig mindennel ellátja az anyósát. Az özvegy az új szerződés megírásakor állítása szerint nem egészen értette, hogy miről van szó, számára az volt fontos, hogy öreg napjaiban nem kell egyedül küzdenie a háztartással és a házzal, s nem fogják többé nyomasztani a férje után maradt hitelek. Hasonló okból a szőlőket is átadta műveltetésre a vejének, cserébe évi néhány akó bort kért saját fogyasztásra. Az özvegy a szerződéskor rákérdezett, hogy mi lesz a fiával, de a tanúk és az érdekeltek, köztük a tanácsosok, megnyugtatták: neki már nem jár semmi, hiszen megkapta apja minden szerszámát.

Az asszony fia hamarosan megtudta, hogy testvérének férje lényegében rávette az anyjukat az ő kitagadására. Végeérhetetlen levelezés kezdődött Buda

⁵² „bey Einem Löbl. Stadtgericht gebührende hielff und dem Gott gefälligen Schutz der Wittiben gesucht, so hab ich auch festiglich geglaubt, daß Ein Löbl. Magistrat mich wie billig schützen wird, [...] und mir Armen betagten Wittib die vor Gott und der Weld rechtmässige Sach absprechen thut.” BFL IV.1002.z. A Nr. 560. Az özvegy folyamodványa a magisztrátushoz (1724).

és Komárom között, a budai magisztrátus sem tagadhatta, hogy a szülői ház rendszerint a fiúgyermeké, ezért újabb egyezséggel próbálkoztak. A Budán élő Staudingernek kedvezve Johann Franz Kurz igen kedvezőtlen feltételekkel válthatta volna meg sógorától a házat, ráadásként kitalálták, hogy az özvegy fizessen tartásdíjat arra a tíz hónapra, amíg lányáékkal élt. A magisztrátus közreműködésével készült kalkulációk valóban figyelemre méltóak, az ingatlanok értékesítése után ugyanis az özvegynek összesen 35 forintot hagytak volna, így mindenképpen valamelyik gyermeke irtalmára szorult. Staudinger pozícióit erősítette, hogy időközben egyezséget kötött Mayrral, aki az egész tanácsból egyedül nem rendelkezett budai házzal, de elvárták tőle, hogy mielőbb szerezzen akár olyan szerény kis polgárházat, mint Kurzéké.⁵³ Az asszony hiába küldözgette egyre kétségbeesettebb panaszleveleit, senki nem akarta meghallani a hivatalos tiltakozását az ellen, hogy a veje önhatalmúlag árulja az ő és a fia tulajdonrészét. Az sem indította meg a tanácsosokat, hogy Staudinger rosszul bánt az özvegy anyával, a beígért gondoskodásból nem lett semmi, helyette odaérkezésétől fogva keményen dolgoztatták a háztartásban, hiszen neki veje kijelentése szerint ez volt a dolga. A szegény özvegy feleslegesen utazgatott Komárom és Buda között, nem talált nyugtot, s mindkét gyermekével megromlott a viszonya.

Kurzé öt év huzavona után, 1725-ben családja és a városi tanács közreműködésével oda jutott, ahová a nincstelen, elhagyatott városiak, vagyis a városi kórházba. Hozzá tartozói számára komoly kellemetlenséget okozott, hogy a gyermekei hagyták a polgári kórházban meghalni anyjukat, a végtisztesség megtagadásával járó szégyent azonban már nem merték felvállalni, ezért a szegényeknek járó városi temetés helyett a hercehurcából profitáló Staudingerék szerény, de tisztességes temetést fizettek. A budai bírák az utókor megítélése szerint az özvegy Kurznéval bizony nem atyaként, hanem mostohaatyaként bántak. Vélhetően erkölcsi szempontból a kortársak egy része is az özvegy anya pártjára állt, aki nem ilyen bánásmódot érdemelt becsületesen felnevelt és felnőtt életükbe kellő támogatással elindított gyermekeitől. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a normatív irodalomban gyakran hangsúlyozott gyermeki engedelmség, tisztelet a valóságban leginkább addig tartott, amíg a szülő – vagy a megözvegyült szülő – képes

⁵³ A háznak mint örökségnek kiemelt jelentősége volt. Mayr azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akik képzettségük miatt, kivételes kegyként, átmenetileg ház nélkül is megkapták a polgárjogot. Az újabb történeti kutatások kiemelik, hogy a gyermekek között a szülők csak látszólag osztották el egyenlő részben a vagyont, aki a házat kapta, jobban járt a testvéreinél. A háztulajdon, a céhtagság és a polgárjog összekötése az európai városokban sokszor azzal a következménnyel járt, hogy az örökösök megpróbálták kijátszani egymást, kicsalni az özvegytől az ő részét is. *Margareth Lanzinger: Vererbung: Soziale und rechtliche, materielle und symbolische Aspekte.* In: *Das Haus* i. m. 319–320. Staudinger számára az egyetlen reményt a mesterré válásra és a polgárjog megszerzésére anyósa örökrészének megkaparintása jelentette. A várbéli kis ház árából ugyanis más városrészben olcsóbban vásárolhatott házat.

volt eltartani magát, ezt követően a családi hatalmi szerepek jelentősen átrendeződtek. Az özvegyek támogatására felszólított tanácsosok és közvetve a város számára a mindenkori családfő vagy az ő szerepét betöltő személy volt a fontos, ezért lényegi dolgokban döntéseikkel az új családfőnek, jelen esetben a helyben lakó nőnek kedveztek. A keresztényi-erkölcsi normák és a valóság közötti ellentmondást rendszerint úgy igyekeztek kiküszöbölni, hogy az új családfőt felszólították: adja meg a kellő tiszteletet az idős szülőnek és bánjon vele tisztességesen. Ebben az esetben a családon belüli feszültségek annyira elmélyültek, hogy a magisztrátus békéltetőnek szánt felszólítása nem hozott eredményt.⁵⁴

Összegzés

Budán, más városokhoz hasonlóan, a tisztességes, jó hírnevűkre kényes leányok-asszonyok, különösen a polgárjogúak női családtagjai legfeljebb kivételes esetekben szánták rá magukat, hogy maguk keressék meg személyesen vagy írásban a hatóságokat. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne vették volna ki részüket a családi ügyek intézéséből. Időnként előfordult, hogy férje akadályoztatása miatt mégis a feleségnek kellett a hivatalos ügyeket intéznie, amit kizárólag a családfő előzetes tudomásával és megbízásából tehetett, de ehhez mindenképpen nyomós indok kellett. Az asszonyok özvegyként szereztek először jogot arra, hogy akár férfi segítsége nélkül, a saját nevükben intézkedjenek, amennyiben úgy látták jónak. Az özvegyesség által nyújtott viszonylagos önállósággal azonban nem mindenki tudott vagy akart élni. Elsősorban azok az asszonyok vállalkoztak az önálló ügyvitelre, akik ehhez kellő műveltséggel és vagyonnal rendelkeztek, s korábban a férjük – igazi társként tekintve rájuk – jobban bevonta őket a családi gazdaság működtetésébe, továbbá bármikor számíthattak rokonaik támogatására, tanácsára is. A szakirodalom azonban hangsúlyozza, hogy a patriarchális rendszerben tulajdonképpen ekkor sem saját jogon jártak el, hanem az elhunyt családfő helyettesítőjeként. Az özvegy hatalma pedig rendszerint átmenetinek bizonyult, mivel az új házasságkötéssel vagy a fiúgyermek – esetleg a leány – házasságkötésével az legtöbbször véget ért.

⁵⁴ BFL IV.1002.z. A Nr. 560.; *Inken Schmidt-Voges*: Mikropolitiken des Friedens. Semantiken und Praktiken des Hausfriedens im 18. Jahrhundert. (Bibliothek Altes Reich, Bd. 18.) Berlin–Boston 2015. 219–221.

WOMEN FROM BUDA IN FRONT OF THE AUTHORITIES
IN THE EARLY EIGHTEENTH CENTURY

By Eleonóra Géra

SUMMARY

As in other towns, honest women in Buda, watchful of their reputations, only rarely turned to the authorities either in person or in writing. This, however, did not mean that they took no part in managing family affairs. It happened sometimes that they had to proceed in official affairs, which they were only allowed to do with the consent and authorisation of the head of the family. It was only as widows that women gained the right to act in their own name without male help. Yet only those could profit from the relative independence allowed by widowhood who disposed of sufficient culture and wealth, who had previously been drawn by their husbands into the running of the family economy, and could count on the support of their kin. In a patriarchal system, in such cases they did not act in their own right but deputized for the deceased head of the family. Thus, the authority of the widow was temporary, for it generally ended with her marriage or that of her children.

